

LINGVISTINĖS PASTABOS

DĖL KELETO TARIAMOSIOS NUOSAKOS FORMŲ

Tariamąsios nuosakos formos lietuvių tarmėse labai įvairuoja. Kai kurių iš jų daryba iki šiol nėra visiškai aiški. Šiame straipsnyje bandoma išsiaiškinti ypač retų vns. 1. as. formų su *-tum* (suktum), *-čium* (sukčium) ir vns. 2. as. formos su *-tumai* (suktumai) atsiradimo lietuvių tarmėse priežastis bei jų darybos ypatumus.

Vienaskaitos 1. as. formos su *-tum*, *-čium*

Šio asmens *suktum*, *sukčium* tipo formos vartojamos šiaurinėse lietuvių šnekose, kurios ribojasi su latviais. Forma su *-tum* užfiksuota apie Biržus, Obelaukiūs, Zarasų rajono apylinkėse apie Stelmužę, Sūvieką, Blyniškes, Berčiūnus. Atrodo, tokias formas turi ir Žeimėlio–Laūksodžio apylinkių šnektos [Zinkevičius, 1972, p. 72]. „Lietuvių kalbos atlaso“ medžiaga rodo, jog formos su *-tum* vns. 1. as. reikšti vartojamos ir Šiaulių rajono Gruzdžių apylinkės šnektose, pvz., apie Lukošaičius. Forma su *-čium* turima šiaurės žemaičių apie Viekišnius.

J. Kazlauskas manė, kad *suktum* 'sukčiau', *būčium* 'būčiau' tipų formos atsiradę tą laikotarpį, kai visų tariamosios nuosakos asmenų formos baigėsi *-tum* [Kazlauskas, 1961, p. 76]. Tačiau tokio laikotarpio, atrodo, visai nebuvo¹. Z. Zinkevičius iškėlė mintį, kad vns. 1. as. forma su *-tum* galbūt laikytina formos su *-tumbiau*, t. y. *suktumbiau* 'sukčiau', palaiku [Zinkevičius, 1966, p. 364]. Taigi abu autoriai pirmine laikė formą *suktumbiau*, kuriai pakitus atsirado *suktum*.

Tačiau toks aiškinimas kelia abejonių. Kaip rodo senųjų rašto paminklų bei dabartinių tarmių duomenų analizė, *suktumbiau* tipo formos greičiausiai yra antrinės, įsivestos pagal kitus tos pačios darybos asmenis. Jos veikiausiai buvo vartojamos rytinėse aukštaičių šnekose (plg. formų su *-tumbiau* vartojimą Belarmino katekizme ir pamokslų rinkinyje „Contiones Litvanicae“). Tokių formų liekanų kitose tarmėse nėra užfiksuota.

¹ J. Kazlauskas rėmėsi vns. 2. as. bei dgs. 1. as. formomis, kurios tarmėse dažnai baigiasi *-tum*. Tačiau šios formos yra naujos, sutrumpėjusios iš *-tumei*, *-tume*. Chilinskio biblijoje vartota dgs. 2. as. forma su *-tumte* yra formos *-tumbite* perdirbinys.

Formos su *-tum*, *-čium* vns. 1. as. reikšti dabar vartojamos tik pačiuose šiauriniuose Lietuvos pakraščiuose, t. y. tose šnektose, kur nuo seno buvo stiprūs tiesioginiai kontaktai su latvių kalbos tarmėmis. Tokias pakraščių šnektas veikia daug sudėtingesnės sąlygos negu ploto viduryje. Ypač didelę reikšmę turi kalbos ypatybių mišimas. Nors šiaurėje lietuvių kalbos ploto riba maždaug sutampa su respublikos siena, o vietomis pereina į Latvijos TSR pusę [Zinkevičius, 1966, p. 24], šiose lietuvių šnektose latvių kalbos įtaka jaučiama gana stipriai [Jonaitytė, 1967, p. 171]. Jei palatvės lietuvių šnektose fonetinių pakitimų mažiau, tai jų morfologijai latvių kalbos įtaka buvusi didesnė. Čia retkarčiais pasitaiko vyriškosios giminės daiktavardžių vns. naudininkas su *-am* ar *-im*, pvz. *výram* 'vyrui', plg. la. *viram*, *šunim* 'šuniui', plg. la. *sunim*, tam tikros sangražinių veiksmažodžių formos su galūne *-ies* šalia įprastinių *-is*, pvz.: *sùkies* 'sukis', plg. la. *vilkies* 'vilkaisi', įvardžių *kas*, *tas* vns. galininko formos *kuo*, *tu*, plg. la. *ko*, *to* [Jonaitytė, 1967, p. 176–177].

Galbūt ir vns. 1. as. forma su *-tum* yra latvizmas. Juk latvių kalbos tarmėse visiems tariamosios nuosakos asmenims yra apibendrinta forma su *-tum* (greta *-tu*). Taip manyti pirmiausia verčia tai, kad šio tipo vns. 1. as. formos vartojamos vien palatvės šnektose. Niekur kitur jų nėra užfiksuota. Forma su *-čium* vartojama taip pat tik palatvės žemaičių šnektose. Ji greičiausiai atsirado dėl kontaminacijos iš tose šnektose paplitusios formos su *-čiu*, pvz., *sùkčiu* 'sukčiau' ir la. kalbos įtakos įsivestosis *sùktum* 'sukčiau'.

Vienaskaitos 2. as. forma su *-tumai*

Šio tipo forma, t. y. *sùktumai* 'suktum', vartojama rytų aukštaičių šnektose į šiaurės rytus nuo Pānevėžio (apie Kūpiškį, Salāmiestį, Jutkōnis, Skāpiškį, Panemunėlį, Svėdasus, Kamajėlius, Antazāvē, Aleksandravėlę). Tokia forma turima ir Baltarusijos TSR Zietelos lietuvių šnektose.

Būta nuomonės, kad ši forma yra perdirbinys pagal būtojo laiko *ā* kamieno fleksiją, t. y. pagal *dirbai* forma *dirbtumei* pakeista *dirbtumai* [Zinkevičius, 1966, p. 365]. Tačiau šis aiškinimas sunkiai įtikimas. Pirmiausia lieka neaišku, kodėl *a*-kamenė forma įsivesta tik vns. 2. as. reikšti. Be to, ir šiose, ir aplinkinėse šnektose dažniausiai vartojama trumpoji šio asmens forma su *-tum*, pvz., *sùktum* 'suktume'. Taip čia sutrumpinta ir dgs. 1. as. forma, t. y. sakoma *dirbtum* 'dirbtume'. Taigi neaišku, kodėl šnektose, kur galūnes paprastai linkstama trumpinti, įsivesta ilgoji kito kamieno vns. 2. as. forma, t. y. *sùktumai*.

Greičiausiai šis *-ai* yra postpozicinė dalelytė, kuri šiose rytų aukštaičių šnektose vartojama palyginti dažnai. Į šiaurės rytus nuo Pānevėžio ir net apie Dūsetas dalelytė *-ai* dažnai dedama ir prie vienskiemenių, ir prie dviskiemenių įvardžių, pvz., sakoma *tasai* 'tas', *koksai* 'koks', *anasai* 'anas'. Čia dalelytė *-ai* vartojama ir skaitvardžių formose. Apie Dūsetas sakoma *abudūjai* 'abudu', *abidvijai* 'abidvi', apie

Svėdasas – *dvyjai* ‘dvi’ [Zinkevičius, 1966, p. 430–431]. Ši dalelytė vartojama ir prie kitų formų, pavyzdžiui, sudarant sangražinius daiktavardžius ir pusdalyvius. Todėl manytume, kad ir vns. 2. as. forma su *-tumai* (dirbtumai) yra ne *a* kamieno perdirbinys, o forma su dalelyte: vns. 2. as. forma su *-tum* + dalelytė *-ai*.

Giedrė Čepaitienė

LITERATŪRA

- Jonaitytė, 1967 – Jonaitytė A. Latvių kalbos poveikis palatvės vakarų aukštaičių šnektų gramatinei sandarai. – Lietuvių kalbotyros klausimai, 1967, t. 9, p. 171–182.
Kazlauskas, 1961 – Kazlauskas J. Iš optatyvo istorijos. – Lietuvių kalbotyros klausimai, 1961, t. 4, p. 73–89.
Zinkevičius, 1966 – Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. – V., 1966.
Zinkevičius, 1972 – Zinkevičius Z. Smulkmenos XXV. – Baltistica, 1972, t. 12(1), p. 72.

Vilniaus V. Kapsuko universitetas
Lietuvių kalbos katedra

Įteikta
1983 m. birželio 6 d.

Dėl būdvardžių formos *maželiāusis*

Žemaičiai dūnininkai apie Laūkuvą vartoja kai kurių būdvardžių aukščiausiojo laipsnio formą, sudarytą su priesagomis *-el-* + *-iausis*, *-ia* ir reiškiančią didžiausią koks gali būti daikto ypatybės kiekį, tačiau lyginimo aspekto nėra, pvz.: *baltiliāusis*¹ „labai baltas“, *lengviliāusis* „labai lengvas“, *menkiliāusis* „labai menkas“, *minkštiliāusis* „labai minkštas“, *pigiliāusis* „labai pigus“, *silpniliāusis* „labai pilnas, sklidinas“, *ploniliāusis* „labai plonas“, *silpniliāusis* „labai silpnas“, *sveikiliāusis* „visai sveikas (pavyzdžiui, grybas)“ ir kt. Šalia minėtų būdvardžių nelyginamosios formos vartojamas ir aukščiausiasis laipsnis su viena priesaga *-iausis*, *-ia*, kuris paprastai reiškia didžiausią daikto ypatybės kiekį, palyginti su kitais tos rūšies daiktais, pvz.: *bālčiasis* „pats baltasis“, *lengviāusis* „pats lengvasis“ ir kt.

Priesaga *-el-* galėjo prilipti prie priesagos *-iausis*, *-ia* arba iš mažybinių būdvardžių, tokių kaip *mažilėlis*, *mažilytis*, *mažiliūkas* (Laūkuva), *maželėlis*, *maželytis*, *maželiūkas* (Lioliai) ir kt., arba iš būdvardžio *didelis*, *-ė* (apie Laūkuvą *didielias*, *-ia*) aukščiausiojo laipsnio formos *didiliāusis* „labai didelis“ (šalia *didžiāusis* „pats didysis“).

Apytikris minėtųjų būdvardžių formų vartojimo plotas dūnininkų tarmėje pietuose siekia Žvingiųs (Šilalės raj.), rytuose Lioliūs (Kelmės raj.), tik minėtose kraštinėse vietose priesagos *-el-* balsis *e* nėra susiaurėjęs, tai yra čia tariama *balte-*

¹ Šiaurės vakarų dūnininkų nekirciuotos priesagos *-el-* balsis *e* yra susiaurėjęs, išvirtęs į *ę* (kuris transponuotoje į bendrinę kalbą formoje rašomas kaip *i*). Pavyzdžiai šiame straipsnyje pateikiami transponuoti į bendrinę kalbą.